

БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

ОРГАН НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
ПРИ БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Год. LI

2004

кн. 4

ТЕКСТОВЕТЕ В ТАЗИ КНИЖКА НА СПИСАНИЕТО СА ПОСВЕТЕНИ
НА 70-ГОДИШНИЯ ЮБИЛЕЙ НА СТ.Н.С. И СТ. ДФН ТОДОР АТ. ТОДОРОВ

СЪДЪРЖАНИЕ

СТАТИИ

Александър Лома (Белград) – Незабелязан досега апелативен рефлекс на праслав. *glazъ в южнославянските езици	5
Владимир Шаур (Бърно) – Относно реконструирането на първоначалния облик на глаголицата	11
Олга Младенова (Калгари – София) – Наблюдения върху лексиката на дамаскините	15
Малгожата Коритковска (Варшава) – За един тип разлики между два текста на новобългарската Библия	22
Тодор Бояджиев – За мястото на полудиалекта сред социалните и функционалните подсистеми на езика	27
Борис Парашкевов – Из лексиката на град Русе	32
Любов В. Куркина (Москва) – Етимологични бележки (по материали от „Български етимологичен речник“)	41

НАУЧНИ СЪОБЩЕНИЯ

Анатолий Ф. Журавлев (Москва) – За един славяно-осетински фразеологичен паралел	46
Боряна Велчева – Старобълг. водоважда 'водопровод'	48
Ангелина Даскалова – За една стара българска дума	50
Лидия Стефова – Необычайные глаголные префиксы в Райковский дамаскин	53
Людвиг Селимски (Катовице – Велико Търново) – Прилагателното небески в банатския говор и у българите католици не е архаизъм, а нововъведение	59

НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ЛЕКСИКАТА НА ДАМАСКИННИТЕ

Лексиката на дамаскинската литература заслужава да бъде разгледана от най-различни гледни точки както в синхронен, така и в диахронен план. Предпоставка за всестранното ѝ изучаване е издаването на индекси и речници към отделните ръкописи. Такъв речник има към изданието на Троянския дамаскин (Иванова 1967). От много години под ръководството на Е. И. Дъюмина се подготвя речник и на Тихонравовския. Все още не е осъзната до край ролята на дамаскинската литература като междинно звено между старобългарски и новобългарски книжовен език, роля, която е особено значителна в областта на книжовната лексика (Велчева 2001). Като вземам предвид интереса към етимологията и историята на българския език на професор Тодор Ат. Тодоров, който привлича, когато е необходимо, данните на дамаскините в своите работи (срв. напр. Тодоров 2002: 120), искам да обърна внимание тук на значението на дамаскинската литература за документацията на българската лексика.

Макар че една от задачите на „Български етимологичен речник“ е да определи кога за първи път дадена дума се употребява в книжиннатата ни, дамаскините не се привличат систематически като извор, а относно новобългарския период датировка се прави по Възрожденския архив към Института за български език. Нека напомня, че това означава, че се вземат предвид печатните книги на новобългарски като се започва от „Неделника“ на Софроний Врачански (1806 г.). Ръкописната дамаскинска литература на новобългарски обаче е била любимо четиво на българите от XVII до средата на XIX в. В осмата глава на „Чичовци“ (1884 г.) Иван Вазов се присмива от позициите на представител на новото време на старомодния си герой Иванчо Йотата, оценявайки предпочтението му към ръкописната книга и неговите литературни вкусове:

„Иванчо преди години четеше дамаскини и житиета от амвона; еднъж прочете житието на „Алексия божий человек“ и всичките баби плакаха. Той даже бил съчинил три слова: за Неделя Вайа, за мученичество на св. Георгия Новий и за грехопадането Адамово. Те, както и житиетата, били от него саморъчно писани с черковни букви – черни и червени – и с лози, и с образи, и толкова прилични на печатни, щото покойният дядо поп Станчо напразно гуждал и двата си чифта очила да ги разпознае, но не можал. За жалост, всичките тия съкровища, не знам как, изгорели и той често в кафенето, като разказваше за това славно поприще, свършваше със сърдечно съкрушение:

– Кешки аз да изгоряха, та не списанието ми... За народа загуба велика.“

Свидетелството на Вазов, въпреки пренебрежителния тон, ясно показва, че между двата новобългарски периода има континuitет. Дълбоко символичен е самият факт, че началото на възрожденския период се свързва с името на Софроний Врачански, който е активен участник в предишния период и известен съставител на дамаскини. Неговият Котленски дамаскин (БАН 13.5.18) е един от

източниците, използвани за тази статия. Духът на дамаскинската книжнина живее и в творчеството на писатели като Йоаким Кърчовски (ок. 1750 – ок. 1820), Кирил Пейчинович (ок. 1770–1845), Христаки Павлович (1804–1848), Йоаким Груев (1828–1912), Поп Минчо Кънчев (1836–1904) и други. Нещо повече, нейни елементи проникват във фолклора, като например мъчението на св. Евстатий в приказката за цар Петър, записана от Цветан Тодоров в град Лом (Тодоров 1930: 59).

Макар че ранният новобългарски период не е представен последователно в „Български етимологичен речник“, все пак в някои случаи дамаскините се споменават изрично като например под злат (БЕР 1: 644 във връзка с местно име **Злата ябълка** 'Венеция'; срв. и **съдъи на стол злать свѣтликавъ**¹ (Демина 1971, 2: 96, БАН 13.5.18, 29^в – **слать**, а също Демина 1971, 2: 253, 254), или даже поименно – **камо (ли)** (БЕР 2: 182 – Троянски дамаскин, XVII в., но вж. и Демина 1971, 2: 63, 143, 303; Демина 1985, 3: 114–116); **кондиса** (БЕР 2: 586 – Троянски дамаскин, XVII в., но вж. и Демина 1971, 2: 77); **коншибъ** (БЕР 2: 591–592 – Троянски дамаскин, XVII в., но вж. и Демина 1971, 2: 79, 80). В други случаи, както при **мариол** 'хитрец, измамник' (БЕР 3: 668), датировката е XVII в., което предполага негласното използване на дамаскините като източник – срв. в словото за десетте науки Мойсееви да дъмашь и спиритични рѣчи съсь марюле млады (Демина 1971, 2: 48; Иванова 1967: 16 – **марюле**), съответстващо в архаичния Аджарски дамаскин на **празно слόвити неп[о]добни рѣхи съл бесуйннимъи юны** (БАН 24.4.32, 303^в).

Не е тъй фатално отсъствието под **газия** (БЕР 1: 224) на безусловно интересните префигирани форми **згáзи**, **пръгáзим** от Тихонравовския дамаскин от XVII в. (Демина 1971, 2: 73, 77)², защото БЕР предлага атестация на друга префигирана форма от руски тълковен псалтир от XI в. Така стоят нещата и с еди **кой (си)** (БЕР 1:478), където дамаскините не се споменават – срв. напр. **ёде кóи достóинъ ё да бъде на́мь архíерей** (Демина 1971, 2: 167) – но се привеждат по-ранни свидетелства от старобългарски и среднобългарски източници. Подобно е положението и с **патя** (БЕР 5: 101), за най-ранна датировка на което е посочен Триод от началото на XV в. и относно което свидетелството на дамаскина – срв. **что є пати́ль си́чко ймъ иска́за** (Демина 1971, 2: 76) – не е решаващо.

По отношение на много други лексеми обаче, било то домашни думи или заемки, данните на дамаскина, ако бяха взети предвид, съществено биха допълнили нашите представи за датировката, семантиката, локализацията и, в някои случаи, етимологията им. Без да претендират за изчерпателност, мога да включа в тази категория следните думи в азбучен ред:

бълнувам (БЕР 1: 99) има атестация в Словото за Рождество Христово, срв. **със тъзи дъма ѹ на сънь ч[ло]в[е]к бали́ва чтô є иъчтô видéль** (Демина 1971, 2: 257; Иванова 1967: 202: **бали́ва**), което предава **сънь слόвом ѹ въ сънь мъута́еть ул[о]в[е]къ єже| ѿже** утô видéть в Аджарския дамаскин (БАН 24.4.32, 14);

влъхва диал. 'разбойник; крадец' (БЕР 1: 166) за първи път в това значение в дамаскините в Мъчението на Св. Евстатий: **влъхвы** (Демина 1971, 2:73; Иванова 1967: 47), но в дамаскините се среща и по-близкото по значение до стб. **влъхвъ** 'гадател' **влъсвы** с гласа 'хитреци' за означаване на източните мъдреци, донес-

ли дар на Св. Богородица при раждането на Исус Христос (Демина 1971, 2: 259; Иванова 1967: 205);

забраждам (БЕР 1: 72 под брада), отбелязано в Троянския дамаскин в словото за Въведение Богородично, вж. да се забраждамъ (Иванова 1967: 160), със съответствие да си вежа главата в Тихонравовския дамаскин (Демина 1971, 2: 151);

кощуна диал. 'подигравка' (БЕР 2: 699) се среща в това значение в дамаскините във Видението на Апостол Павел, срв. и досаждаше мльви и подсмиваше къщонът ти това сичко прѣтрыпъха (Демина 1971, 2: 250; БАН 13.6.17, 8 – кощони);

кърпа, без първа атестация (БЕР 3: 216), се използва с правопис **кръпа** в дамаскините в значение 'забрадка' в Словото за Въведение Богородично (Демина 1971, 2: 151; Иванова 1967: 160; БАН 13.6.17, 81);

мая (се) (БЕР 3: 701–702), за което също не се сочат никакви исторически данни, е засвидетелствано в префигиран вид в дамаскина в Житието на Св. Никола, срв. не замаюйте се и не дръмбте (Демина 1971, 2: 171; Иванова 1967, 186), и съответства в архаичния Кърнински дамаскин на *не! οὐηγίκατε ἵ] δρέμετε* (Илиевски 1972, 2: 549), а в гръцкия текст на μὴν ἀμελεῖτε καὶ νυστάζετε (Дамаскин Студит 1971: 294). Любопитно е, че новобългарският дамаскин по-точно предава значението на гр. ἀμελέω 'не обръщам внимание; безгрижен съм' от архаичния, което може би означава, че новобългарският превод е бил направен по различен архаичен оригинал или че е бил сверен с гръцкия текст.

напокон 'най-после; после', което според БЕР (БЕР 4: 497) е известно от 1806 г., е чест гост на дамаскините с правопис **нáпоконъ**, срв. напр. Демина 1971, 2: 138, 159, 184, 185, 195, 303;

нефелен (БЕР 4: 629 под нефел) се използва в дамаскините в значение 'слаб, немощен', срв. что съмъ възможни ѹзъ нефелныи ч[ло]в[е]к таквъзи работа да сторъ (Демина 1971, 2: 61), и да мъ надвіешь като единомъ нефелномъ чл(овъ)къ (Иванова 1967: 118; Демина 1971, 2: 123 – като на ёдного нефелного мяже), вж. още Демина 1971, 2: 62, 63;

ознобявам диал. 'изstudявам; осланявам, попарвам' (БЕР 1: 650; 4: 820) намира паралел в дамаскините в Мъчението на Св. Евстати, срв. скръбъ и ѹадъ що ѿзиобъва ч[ло]в[е]ка (Демина 1971, 2: 69), където думата изглежда е употребена преносно. Същият текст присъства и в Протопопинския, Копривщенския и Пловдивския дамаскин (Демина 1968, 1: 82), което навежда на мисълта, че думата е била употребена в първоначалния новобългарски превод.

осърина, осървам 'побледнявам, изгубвам свежия си вид' (БТР², 539) е засвидетелствано в дамаскините, срв. във Видението на Апостол Павел *ѡткидъ доидохте мой ѹаг[е]лы поникнале и ѿрънале* (Демина 1971, 2: 250; БАН 13.6.17, 9; ѿариали). Под осървам БЕР препраща към **посървам**, което липсва на азбучно място.

патерица, идентифицирано като гръцка заемка с паралели в другите балкански езици (БЕР 5: 93), е засвидетелствано в съвременното си значение още през XVII в., срв. ѿзъ патерицъ и наче да го бие твръдъ (Демина 1971, 2: 122; SPEC.HM.SMS.683, 81^у – патерицъ; Иванова 1967, 116 – тоага), вж. и Демина

1971, 2: 134 – **със пáтерицs**; Иванова 1967: 135 – **със пáтерица**, което съответства в архаичния дамаскин на **сыжъдлом** (Илиевски 1971, 2: 487).

печалия 'печеля' (БЕР 5: 211-212 под **пéчал**) е засвиделствано в това свое специализирано значение още в дамаскините в словото на Йоан Златоуст за душевното покаяние, което се среща предимно в дамаскините от III новобългарски тип по класификацията на Дъмнина (Демина 1968, 1: 210–214), срв. **на дрѣгы остане ѹтото е печаліль** (Демина 1971, 2: 240);

поревиува ми се диал. 'поисква ми се', към което се привежда (**по**)**ревновати**, употребено като личен глагол в Манастировата хроника (БЕР 5: 528–529; 6: 198–199), като безличен глагол за първи път се среща в Тихонравовския дамаскин в житието на Св. Сава Освещени, срв. **видъ іабльк8 и порéвна м8 се** (Демина 1971, 2: 159), на което в Троянския и в Свищовския дамаскин съответства **пошъ ми се** (Иванова 1967: 170 – **пошъ м8 се**; Милетич 1923: 225 – **пошъ ми са**);

посем-сега диал. 'тепърва; от сега нататък', приведено само по речника на Найден Геров (БЕР 5: 538), би могло да бъде подкрепено с честата си употреба в същото значение в дамаскините, срв. **посéнсéга иные братia мои погынахме** (Демина 1971, 2: 174; Иванова 1967: 190 – **по сéга**; вж. и Демина 1971, 2: 180, 280). В тази връзка възниква въпросът дали тази дума реално съществува в съвременните български говори или е попаднала у Геров от дамаскините. Приери като този поставят пред българското езикознание важната задача да проучи отношенията между дамаскинската лексика и лексиката, включена в речника на Геров, както от качественна, така и от количествена гледна точка. Че Геров е познавал дамаскините, няма никакво съмнение, тъй като той, както отбелязва Дъмнина, понякога илюстрира значенията на думите с изречения, които идват от слова, включени в тях (Демина 1985, 3: 213, бел. под линия № 9).

прегръщам (БЕР 5: 633; БЕР 1: 290) се употребява в дамаскините в същото значение, срв. **и тóя час стáнаха и пригръщаха го и цълъваха го** (Демина 1971, 2: 76; Иванова 1967: 51) и съответства на **оұхқатише** в архаичния дамаскин (Илиевски 1972, 2: 515);

свени се (БЕР 6: 540) е отбелязано в това значение за първи път в първоначалния новобългарски дамаскински превод, както може да се заключи по съществието на думата в Тихонравовския и Хиландарския дамаскин, срв. **и 8 чах8 тáмо не свениах8 се** (Демина 1971, 2: 289; SPEC.HM.SMS.683, 110^v – **не свенях8 се**);

свестя, отименен глагол от **свяст** (БЕР 6: 541, 566), е отбелязано в специализираното значение, което характеризира тази народна дума за първи път в житието на Св. Симеон Стълпник в префигиран вид: **едвà посвестí се** (Демина 1971, 2: 55; БАН 13.5.18, 6 – **посвëстí**; Иванова 1967: 24 – **посъсвëстí**);

скимтия, звукоподражателен глагол без паралели извън българския език (БЕР 6: 749), е засвидетелстван още в новобългарския превод на дамаскина в житието и чудесата на Св. Никола, вж. **бъсвете (...)** **плáчах8 и скўмтъх8** (Демина 1971, 2: 169; Иванова 1967: 183) и съответства на **ридати** в архаичния дамаскин (Илиевски 1972, 2: 543) и на **ѡδύροιαι** в гръцкия текст (Дамаскин Студит 1971: 291).

Във все още непубликуваните томове на БЕР би трябвало да бъде отразено свидетелството на дамаскина относно много други думи, сред които са и следните: при **сүмтѧ** — (**смόкъ**) **мишъго твръдъ сомтѧше** (Демина 1971, 2: 57; Иванова 1967: 27); при **сыртам** – **ничто не подъема, ами долъ сыртъ** (Демина 1971, 2: 54; Иванова 1967: 23); при **чева** 'нали' (ПРОДДЛ 560) – **дарси ми въкое връме малко да поживъ**, чевъ видишъ, и мой **въкрасени кълы на мойте двобръвче** (Демина 1971, 2: 242), при **чекна** (Геров 5: 538; Геров 2: 140; Геров 4: 247) – **не почекнъть** 'невредим, незасегнат' (Демина 1971, 2: 159, Иванова 1967: 170; **не почекнъть**), **непочекнъто** (Демина 1971, 2: 74; Иванова 1967, 48; **не чекнато**), **нѣ сâ ийчтѣ почекнъти** (Демина 1971, 2: 80; Иванова 1967: 57), **непочекнъть** (Демина 1971, 2: 127; SPEC.HM.SMS.683, 88; **не почекнъти**).

Задачата на БЕР е да обхване българската лексика в книжовния език през всичките му периоди, а също във всичките ѝ регионални вариации. По тази причина в него има много речникови статии за редки думи (като например **луйдо** или **луйс**, БЕР 3: 495), които се срещат само в един текст. В този смисъл определен интерес представляват и думи, които са ни известни само от дамаскините. Те обаче са представени в БЕР само по изключение³, макар че хвърлят интересна светлина върху дамаскинската литература като продължител на старобългарската традиция и убедително доказват, че връзката с нея не е била прекъсната и през ранния новобългарски период. Ще дам само няколко примера да поясня мисълта си.

Под **скуден** и **съкъден** в БЕР (БЕР 6: 808, 816–817) не се споменава глаголът **оскудея**, който е засвидетелстван в дамаскина, вж. **öскъдъ сл[ъ]нцето** (Демина 1971, 2: 257; Иванова 1967: 202; вж. още Демина 1971, 2: 122; SPEC. HM.SMS.683, 82; **öскъдъ**). Въщност глаголът **оскудея** не е чак толкова рядък в българския език, той се среща например в един от новобългарските преводи на Стария завет, срв. миро да не оскудееш на главата ти (Еклисиаст, 9: 8), и Словата ми, които сложих в устата ти, не ще оскудеят от устата ти (Исая 59: 21). Присъствието на глагола в дамаскина е аргумент срещу лежащото на повърхността предположение, че той е руска заемка в български.

Българските диалектни названия на кладенците са доста добре изучени (Холиолчев 1980; БДА-ОТ, Л 54) и сред тях напразно ще търсим формата **ръвенник**, която в Тихонравовския и Хилендарския дамаскин съответства на **кладенец** в Троянския дамаскин (Сказание за чудесата на чиноначалниците Михаил и Гавриил, Иванова 1967: 137 – **клáденци**; Демина 1971, 2: 135 – **ръвеникъ**; SPEC. HM.SMS.683, 94^v – **равеникъ**). Думата отсъства и от БЕР. Тя е наследена в новобългарския превод от архаичния дамаскин, ако се съди по присъствието на **ръвенникъ** в Кърнинския и Еленския дамаскин (Илиевски 1972, 2: 489; Демина 1985, 3: 215). В БЕР (6: 277 под **ров**) се привеждат сродните **ровиняк** 'ров, яма, дупка' (Геров), **ръвина** 'изкуствена вада за промиване на руда' (Кюстендилско Краище). По всяка вероятност **ръвенник** е производно със суфикс **-ынъкъ** от прасл. *гъvati, сродно с *gъtī, вж. и **ръваник** 'рошава черга, китеник' (Котел) под **ръва** 'ръфам' (БЕР 6:361).

В БЕР липсва на азбуично място думата **саноги** '(вид) обуша', която се среща в първоначалния новобългарски превод на Сказанието за чудесата на чиноначалниците Михаил и Гавриил, срв. **иззи саногы шт твóйте нѡсъ** (Де-

мина 1971, 2: 122; Иванова 1967: 117 – **сапόги**; SPEC.HM.SMS.683, 82^в – **сѫпогъ**), където е попаднала от архаичния дамаскин, срв. *и҃зъи| съпогъ нόгъ| твоиō* (Илиевски 1972, 2: 459). По такъв начин се потвърждава присъствието в нашата книжнина чак до XIX в. на старобългарската дума **сапогъ**, която иначе е известна само в руски (Фасмер 3: 559).

Тъй като даже тези немногобройни примери убедително показват големия потенциал на дамаскините за българската етимология и разностранните начини, по които те могат да обогатят нашите представи за историята и произхода на новобългарското речниково богатство, надявам се, че те скоро ще заемат достойно място сред източниците на лексикален материал за „Български етимологичен речник“, този епохален проект на българското езикознание, на който професор Тодор Ат. Тодоров е посветил своя живот.

БЕЛЕЖКИ

¹ Надредните букви са изписани на мястото си в реда с курсив, съкращенията са развързани като добавените букви са заградени в квадратни скоби.

² Сравнителен материал, приведен от Дъмнина относно *ঘাসি*, позволява да се заключи, че архаичните дамаскини не са използвали този глагол, а той е бил въведен като инновация в новобългарския превод и се среца освен в Тихонравовския дамаскин още и в Протопопинския, Копривщенския и Троянския (Демина 1968: 1:82).

³ Като *মারিয়াল*, при което речниковата статия навежда на мисълта, че думата не е била открита извън дамаскините, но това не се казва направо.

⁴ Изказвам благодарност на Хилендарската научна библиотека към Университета на щата Охайо, а също и на Хилендарския манастир за предоставеното ми ксерокопие от Хилендарския дамаскин, чийто оригинал се пази на Света гора.

ЛИТЕРАТУРА

БАН 13.5.18. Сборник житий и поучений 1765 г. 181 лист. Библиотека Академии наук, Санкт-Петербург. (Котленски дамаскин).

БАН 13.6.17. Сборник слов и поучений 1824 г. 117 листов. Библиотека Академии наук, Санкт-Петербург. (Велиов дамаскин).

БАН 24.4.32. Дамаскин с прибавлениями из 1686 г. Библиотека Академии наук, Санкт-Петербург. (Аджарски дамаскин).

БДА-ОТ. Български диалектен атлас. I-III. Фонетика, Акцентология, Лексика. С., 2001.

БЕР. Български етимологичен речник. Т. 1–6. София., 1971–2002.

БТР². 1963: *Андрейчин Л.* и др. Български тълковен речник. Второ издание. С., 2001

Велчева 2001: *Велчева, Б.* Дамаскините от XVII век и началото на новобългарския книжовен език. – Старобългаристика 25/4, 64–81.

Геров 1895–1904: *Геров, Н.* Речник на български език. Т. 1–5. Пловдив.

Дамаскин Студит 1971. Θησαυρὸς Δαμασκηνοῦ τοῦ ὑποδιακόνου καὶ στοῦδίτου τοῦ Θεοπαταλονικέως. Θεοπαταλονίκη.

Демина 1968–1985: *Демина, Е. И.* Тихонравовски дамаскин. Болгарский памятник XVII в. Исследование и текст. Т. 1–3. С.

Иванова 1967: *Иванова, А.* Троянски дамаскин. С.

Илиевски 1972: *Илиевски, П. Хр.* Кранински дамаскин. Скопје.

Милетич 1923: *Милетич, Л.* Свищовски дамаскин. Новобългарски паметник от XVIII век. С. [Български старини, книга VII].

ПРОДДЛ. Ичев, Ст. и др. Речник на редки, оstarели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. С., 1974.

Софроний 1991. Ἀρχιεπισκόπου Ἱεροσολύμων Σωφρονίου. Βιος Ὁσίας Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας. "Αγιον" Ορος.

Тодоров 2002: *Тодоров, Т. Ат.* Старобългарското анафорично местоимение и неговите новобългарски застъпници. С.

Тодоров 1930: *Тодоров, Цв.* Говорът на град Лом. – Сборник за народни умотворения 38: 1–60.

Фасмер 1986–1987: *Фасмер, М.* Этимологический словарь русского языка. М.

Холиолчев 1980: *Холиолчев, Хр.* Названия на изкуствените кладенци и някои елементи от тяхното устройство. – Въпроси на етнографията и фолклористиката. С., 163–168.

SPEC.HM.SMS.683⁴ *Damaskin. Collection of texts in two parts. 19th century, 139 leaves.* Hilandar Research Library at the Ohio State University. (Хилендарски дамаскин).